

Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻՆ ՇԱՀ ԱՐԱՍ Ի-Ի ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻ- ԿՈՄՆԵՐԻ ՓՈՒՆՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդի ժամանակահատվածում խիստ կարևորվում է հայ-իրանական հարաբերությունների զարգացման ու ամրապնդման անհրաժեշտությունը: Իրանը մեր տարածաշրջանի այն երկրներից է, որի պատմությունը սերտորեն շաղկապված է Հայաստանի պատմության հետ:

Հայ-իրանական հարաբերությունների ուսումնասիրման գործում անգնահատելի ծառայություններ է մատուցում Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը», որն իր առանձնահատուկ տեղն ունի XVII դ. հայ պատմագրության մեջ: Այն մի ճշգրիտ վավերագրություն է, որտեղ ճշմարտախոս պատմիչը նկարագրում է իր ապրած կարևորագույն պատմական անցքերն ու եղելությունները:

Դավրիժեցին իր աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացնում Մայր Աթոռի և պարսից արքունիքի փոխհարաբերությունների նկարագրմանը: Հայրենասեր պատմիչը դատարարում է նշում, թե ինչպես են տկարացնում քրիստոնյա ժողովուրդները, փոխարենը՝ Արևելքում հզորանում են պարսիկները, իսկ Արևմուտքում՝ թուրքերը: Նա մեղադրանքի սուր խոսքեր է ուղղում աշխարհիկ և հոգևոր այն առաջնորդների հասցեին, ովքեր կամուխն հպատակվում են Շահ Աբասին (1587-1629) և լքում հայրենիքը: Արտագաղթը պատմիչն համարում է մեծագույն չարիք¹:

Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ ուշագրավ տվյալներ են պահպանված Դավիթ ու Մելիքսեթ կաթողիկոսների մասին, որոնք մայր աթոռը ղեկավարում էին ժամանակի քելադրության ու իրենց կարողություններին համաձայն: «Յետ սորա եկած կաթողիկոս Սուրբ Էջմիածնի տէր Դավիթ, եւ սա եւս ի նոյն գեղջէն Էջմիածնի, իբրեւ էառ սա զկաթողիկոսութիւնն, վարէր ըստ բերման ժամանակին եւ ըստ իւրում կարի, որ եւ յամս ինչ վարեաց, քայց մինչդեռ եր կենդանի եւ յիշխանութեան կաթողիկոսութեան, ձեռնադրեաց ինքն միսս եւս կաթողիկոս, որում անուն էր Մելիքսեթ, որ էր գաւառն Գաւառնի, գեղջէն որ ասի Աղջոց Վանք. զսա ձեռնադրեաց այնու յուսով, որպէս զի լիցի ինքեան օգնական, իսկ նա եղև խոչընդակն եւ հակառակ նմա որպէս եւ զկնի պատմութիւնքն ցուցանեն»:² Արդյունքում, Մայր Աթոռի պարտքերն ավելանալով հասան հիսուն հազար դուրոշի: Այդ գումարն անհնարին էր վճարել և կաթողիկոսները ստիպված կամ թաքնվում էին, կամ էլ գտնվում փախուստի մեջ: Ականատեսների վկայությամբ, նրանց կյանքը դարձել էր անտանելի և երկու կաթողիկոսները ստիպված էին խնդրելու Սրապիոն վարդապետին վճարելու այդ պարտքերը, փոխարենը խոստանում էին նրան բազմեցնել կաթողիկոսական աթոռին: Վերջինս, որ մեծահարուստ ու հավատացյալ անձնավորություն էր, եկավ ոչ թե կաթողիկոս դառնալու, այլ Մայր Աթոռը փրկելու: Ամենուր ժողովուրդը սիրով ու հրճվանքով էր դիմավորում նրան: 1603 թ. օգոստոսի 14-ին նրան ձեռնադրեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոս և Սրապիոն վարդապետն ընդունեց Գրիգոր անունն ի պատիվ Լուսավորչի:³ Էջմիածինն այսպիսի վիճակում էր, երբ Շահ Աբաս I-ը պատրաստություններ էր տեսնում Հայաստան արշավելու:

Դավիթ և Մելիքսեթ կաթողիկոսները, յուրաքանչյուրն իր հերթին, շտապեցին շահի մոտ, նպատակ ունենալով պահպանել կաթողիկոսի իրենց կարգավիճակը: Նրանք հավաստի տեղեկություններ ունեին, որ շահը նպատակադրել էր մտնել Հայաստան ու օսմանցիներին վտարել Անդրկովկասից: Միևնույն ժամանակ, այս քայլով հայոց կաթողիկոսները նպատակ էին հետապնդում ժողովրդին ազատել օսմանյան լծից: Շահ Աբասը սիրով ընդունեց նրանց և երբ իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ համոզվեց, որ հայերի ցանկությունները համընկնում են իր քաղաքական շահերին, ձեռնամուխ եղավ արշավանքի իրականացմանը: Սկսելով արշավանքը, պարսիկները արագորեն գրավեցին Թավրիզը: Թուրքերը նահանջելով ապաստանեցին Նախիջևանում և շրջակա հայկական գյուղերի ավերման պլաններ էին մշակում: Շահ Աբասը զորք ուղարկեց Նախիջևանի գավառի բնակչության անվտանգությունը ապահովելու համար, որից հետո թուրքերը ստիպված նահանջեցին Երևան:

Այդ տագնապալից օրերին օսմանցիները ձերբակալեցին Գրիգոր կաթողիկոսին և պահանջեցին վերադարձնել կաթողիկոսարանի պարտքերը: Վերջինիս մի կերպ հաջողվեց փրկվել: Այն ժամանակ, երբ Շահ Աբասը հանդիսավոր կերպով մտավ Երևան, Գրիգոր

¹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 6:

² Նոյն տեղում:

³ Նոյն տեղում, էջ 13:

կաթողիկոսն ընծաներով ընդառաջ գնաց նրան: Ըահը չընդունեց նրան, և կաթողիկոսը ճարահատյալ մեկնեց Ջուղա:

Առաքել Դավրիժեցին նշում է, թե ինչպես չարիքներ մտորելու մեջ հանճարեղ Ըահ Աբասը, իր մոտ կանչելով Դավիթ և Մելիքսեթ կաթողիկոսներին, ասաց. «Մովորութիւն է թագավորաց եւ կարգ, նաեւ յայտնի է ձեզ, թե որպէս երկիրս յառաջն օսմանցոց էր, եւ այժմ մեր եղև, սոյնպէս եւ ամենայն ինչք եւ ստացուածք նոցա՝ որ անտէր մնացել են, պարտի լինիլ արքունական, այսինքն միրիմալի(պետական ունեցվածք-Ա.Գ.)»⁴: Փաստորեն, շահը պահանջում էր, որ հայերն իրեն վերադարձնեն թուրքերի հարստությունները՝ իրենց պարտքերի դիմաց: Հուսահատված կաթողիկոսները ստիպված էին համաձայնվել շահի պայմաններին: Մինչև անգամ Ջուղայում պարսիկները ձերբակալեցին Գրիգոր (Մրասպիռն) կաթողիկոսին և պահանջեցին հանձնել թացցված զանձները: Այդ պատվավոր մարդուն անարգեցին և ենթարկեցին անլուր չարչարանքների և կաթողիկոսը ճարահատյալ հանձնեց այդ զանձներն ու ազատվեց նրանց ձեռքից: Դավրիժեցին վկայում է, որ թախիծը սրտում, տրտմալի հոգով նա գնաց Վան, ապա Ամիդ, որտեղ էլ 1606թ. ապրիլի 23-ին վախճանվեց⁵:

Լինելով հեռատես քաղաքական-ռազմական գործիչ՝ Ըահ Աբասն անընդհատ մտածում էր այնպիսի միջոցառումներ իրականացնելու մասին, որ բռնագաղթի ենթարկված հայերը երբևիցե ցանկություն չունենան վերադառնալու Հայաստան: Այդ նպատակով նա անընդհատ հանդիպում էր հայ հասարակության տարբեր շրջանակների ներկայացուցիչներին, լսում նրանց ցանկությունները և նոր մտորում իր հետագա անելիքները: Մովորության համաձայն՝ շահը ծպտվելով շրջում էր փորոցիցփորոց և ծանոթանում ժողովրդի հոգեւորին ու նրանց հուզող խնդիրներին: Ամենուր նա փառաբանում էր շահի արդարամտությունը և խաղաղասիրտությունը: Նա շեշտում էր այն հանգամանքը, որ շահն անչափ հոգատար է իրեն հպատակ հայերի նկատմամբ, բայց չգիտես ինչու հայերը ձգտում են վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Ըահն ասում էր, որ ինքը. «...առաւել խնամակալ է ազգին հայոց, որ զամենայն զգործ եւ զբանս նոցա ըստ կամաց նոցա կատարէ. եւ ընդէր ազգն հայոց ոչ են ջերմագոյն եւ յօժարկալ ի յաշխարհս Ասպահանայ. զի շէն աշխարհ է եւ ի չէլի է. իսկ յաշխարհն Հայոց Մահրատ է եւ բերան թշնամոյ, եւ հանապազ աւար եւ զերութիւն»⁶: Նման գործելակերպով շահը ձգտում էր սիրաշահել իրանահայության լայն խավերին, նրանց պահել Իրանում և ապահովել իր երկրի բարգավաճումը: Միևնույն ժամանակ շահը քաջ զիտակցում էր, որ հայ եկեղեցին դարելը շարունակել եղել է հայ ժողովրդի միակ պատվարը և փոխարինել է պետականությանը: Նա ստիպել էր, որ հայերը առանձնահատուկ պաշտամունք ունեն նշանավոր սրբատեղերի և հատկապես Մայր Աթոռի նկատմամբ, ուստի շահին խորհուրդ տրվեց, թե, եթե ուզում ես հայությանը պահել քո երկրում, ապա պետք է Սպահան բերվի Սբ.Գրիգոր Լուսավորչի Աջը և կառուցվի Նոր Էջմիածին. «Արդ օձն դարանակալ եւ խորամանկ թշնամին կենաց, եւ հոգոց, եւ հաւատոց քրիստոնէից, որ յար հանապազ ի տարակուսի կայր վասն ազգին Հայոց. արդ ի նոցանէ լուսւ զստոյզ լուծումն տարակուսացն»⁷: Եվ Ըահ Աբասը հաստատապես որոշեց Մայր տաճարը քանդել և քարերը բերելով Իրան մի նոր Սբ.Էջմիածին կառուցել: Սպահանում այդ նպատակի համար նույնիսկ առանձին տարածք հատկացվեց: Հայ վաճառականության վերնախավին շահը փորձում էր համոզել, որ այս քայլը բխում է հայերի շահերից, սակայն նպատակը հայոց հոգևոր կենտրոնի ավերումն էր: Մրանք իրենց հերթին, հասկանալով շահի թաքուն մտադրության վտանգը և փորձելով ինչ որ կերպ կամխել այդ չարագործությունը, համոզում էին շահին ավելորդ ծախսեր չանել, քանզի Իրանում էլ առատ են քարը և մյուս շինանյութերը: Բարեբախտաբար, Ըահ Աբասի վրացական անհաջող արշավանքը խաթարեց այդ հրեշավոր մտահաղացման իրականացումը:

Նման քայլերով Ըահ Աբասը նախադրյալներ էր ստեղծում մի կողմից թուլացնելու Մայր Աթոռի ազդեցությունը, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի ավերման ու թալանի հաշվին շեղանցնելու Պարսկաստանը: Այդ օրհասական ժամանակաշրջանում երկրում կրկին սկիզբ առան երկու կաթողիկոսների հակասությունները: Դավիթ կաթողիկոսը գտնվում էր Սպահանում, իսկ Մելիքսեթը՝ Էջմիածնում: Վերջինս բնավ չէր հոգում կաթողիկոսարանի կարիքները և ինչպես նշում է Դավրիժեցին՝ ապրում էր «...մեղկ ու լայն կյանքով»⁸: Նա փաստորեն Դավիթ կաթողիկոսին հեռացրել էր կաթողիկոսական իշխանությունից և ձգտում էր միանձնյա ղեկավարել Մայր Աթոռը: Սակայն հայ եպիսկոպոսները, դժգոհ Մելիքսեթի գործողություններից, առաջարկեցին Դավիթին վերադառնալ և զբաղեցնել կաթողիկոսական աթոռը: Ըահ Աբասը նույնպես համամիտ էր այդ մտքին և հրամայեց Մելիքսեթ կաթողիկոսին ենթարկել կտտանքների, որոնց ժամանակ նրան պարտադրեցին նույնիսկ ուտել իր իսկ քեթից կտրված

⁴ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, էջ 28:

⁵ Նույն տեղում, էջ 29:

⁶ Նույն տեղում, էջ 199:

⁷ Նույն տեղում, էջ 200:

⁸ Նույն տեղում, 29:

միար: Միայն Ամիրզումա խանի միջամտությանը կաթողիկոսն ազատվեց անխուսափելի մահից: Կատարած երեք հանցանքների համար շահը տուգանեց Մելիքսեֆին երեք հարյուր թումանով: Նախ, որ նա թույլ էր տվել ֆռանկներին (իմա. կաթողիկոսներին) տանել սրբուհի կույս Հռիփսիմեի նշխարները, որի համար մինչև անգամ կաշառք էր ստացել: Երկրորդ, որ արքայից վերադարձել էր առանց իր թույլտվության և գիտության ու վարում էր կաթողիկոսական իշխանությունը: Երրորդ, որ Սպահանում առանց շահի համաձայնության իրականացրել էր կաթողիկոսի պարտականությունները: Մելիքսեֆը խնդրեց տուգանքի վճարումը երկարաձգել երեք տարով, որին շահը համաձայնություն տվեց: Մելիքսեֆին վերադարձվեց կաթողիկոսական գահը, և տուգանքի վճարման ծանր բեռը փաստորեն ընկավ Մայր Աթոռի ուսերին: Գնալով պարտքն ավելանում էր և հասավ վեց հարյուր թումանի: Տեսնելով, որ ի վիճակի չէ այն վճարելու, Մելիքսեֆը կաթողիկոսն ուղիներ սկսեց փնտրել պաշտոնից հրաժարվելու համար: Նա Մահակ անունով եպիսկոպոսին, որն իր եղբորորդին էր, հապշտապ ձեռնադրեց կաթողիկոս, իսկ ինքը դիմեց փախուստի: Դավրիժեցին վկայում է, որ նա անցել է օսմանցիների երկիրը, ապա Իլով (Լվով-Ա.Գ.) քաղաքը, որտեղ և մահացել է:⁹

Իսկ մինչ այդ Դավիթ կաթողիկոսը շահից թույլտվություն է խնդրում Սպահան մեկնելու համար և ստանում է նրա համաձայնությունը: Շահը նույնիսկ նրան նվիրում է մի գյուղ՝ ապրուստը հոգալու համար: Հետագայում Մահակ կաթողիկոսը նույնպես, չընդունվելով ջուղայեցիների կողմից և ի վիճակի չլինելով վճարել պարտքերը, դիմում է փախուստի:

Նկարագրված իրադարձություններին ակնառես և ականջալուր պատմիչը քաջ գիտակցել է Շահ Աբասի քաղաքականության էությունը՝ կապված հայ առևտրական դասի և հոգևոր վերնախավի հետ: Դավրիժեցին խիստ կարևորել է հայ եկեղեցու դերն ու նշանակությունը: Ամենևին պատահական չէ, որ Լեոն գրում է. «Դավրիժեցին մի հավատացյալ վանական է, լցված վառ սիրով դեպի հայրենի աշխարհը, դեպի ազգային մտավոր-կուլտուրական ստացվածքը ներկայացնող եկեղեցին: Այդ սերը նրան դարձնում է երկարաբան, ուշադիր դեպի բոլոր մանրամասնությունները, դեպի ամեն մի հանգամանք, որ հարազատ ժողովրդի նահատակության փաստն էր ցոլացնում»:¹⁰

АРАКЕЛ ДАВРИЖЕЦИ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ШАХА АББАСА И АРМЯНСКИХ КАТОЛИКОСОВ

_____ *Резюме* _____

_____ *А.Гаспарян* _____

В сообщении сделана попытка анализа взаимоотношений Шаха Аббаса и армянских католиков на основе свидетельств Аракела Даврижеци. Отмечено четкое представление историка о роли и значении св. Эчмиадзина, об антиармянской сути политики Шаха Аббаса. Труд Аракела Даврижеци может рассматриваться как достоверный источник по истории армяно-иранских взаимоотношений XVII в.

⁹ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ, էջ 228:

¹⁰ Լ. և Ն., Երկիր, հ. 3, Եր., 1973, էջ 349: